

УДК 378.4(450.451) БОЛ: 272«10/13»

**ВІДНОСИНИ БОЛОНЬСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ З КАТОЛИЦЬКОЮ
ЦЕРКВОЮ У XI–XIV СТОЛІТТЯХ**

**RELATIONS OF THE UNIVERSITY
OF BOLOGNA WITH CATHOLIC CHURCH
IN XI–XIV CENTURIES**

Чорна Н. А.,

магістр історичного факультету, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова (Київ, Україна), e-mail: eirinthers@gmail.com

Осмоловська О. Ю.,

кандидат історичних наук, доцент, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова (Київ, Україна), e-mail: osmolovska.olena@gmail.com

Chorna N. A.,

Master of the Faculty of History, National Pedagogical Dragomanov University (Kyiv, Ukraine), e-mail: eirinthers@gmail.com

Osmolovska O. Y.,

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, National Pedagogical Dragomanov University (Kyiv, Ukraine), e-mail: osmolovska.olena@gmail.com

Проаналізовано та розкрито характер і особливості відносин та взаємозв'язків Болонського університету – першого університету Європи з католицькою церквою у період становлення першої університетської корпорації Європи. Визначено рівень впливу представників Церкви на внутрішнє життя та самоврядування університету у XI–XIV століттях.

Ключові слова: університет, католицька церква, корпорація, Болонський університет.

The article analyzes and reveals the character and peculiarities of the relations and interconnections of the University of Bologna with the Catholic Church in the period of formation of the first university corporation of Europe. The level of influence of Church representatives on the internal life and self-management of the University in the XI–XIV centuries was determined.

Keywords: university, Catholic church, corporation, university of Bologna.

Формування системи вищої освіти, зокрема і першого її осередку в Європі – Болонського університету відбувалося в умовах активного впливу католицької церкви на усі сфери життя середньовічної людини. Освіта не була винятком, тому мало місце виявлення неоднозначних стосунків між новоутвореною університетською корпорацією та духовним монополістом середньовічної Європи – католицькою церквою.

Вивченням проблеми виникнення та функціонування університетів Європи займалися такі дослідники як В. Івановський [8], П. Уваров [16], Ж. Ле Гофф [11], Л. Дж. Дейлі [2], М. Суворов [15]. Акцентували увагу на історії Болонського університету М. Самардак [12], С. Квастель [10], В. Ігнатюк [9], А. Вормс [6]. Питання впливів католицької церкви на західноєвропейське середньовіччя у своїй роботі досліджував Т. Пітерс [4], А. Я. Гуревич [7].

Метою даного дослідження є розкриття характеру відносин першого університету Європи

з католицькою церквою на етапі його становлення – у XI–XIV століттях.

Повсякденне життя людини Середньовіччя було просякнуте релігією. Вона відігравала важливу роль в усіх його аспектах, регламентуючи кожний крок. Джерелом цієї релігії була католицька церква, яка тримала в своїх руках вагомий засіб впливу на все суспільство. Найбільшого впливу на середньовічну людину католицька церква набуває у XI–XIV століттях. Але суспільство не стоїть на місці і в цих умовах відбувається становлення міст та формування міського соціуму, виникнення внутрішніх міських організацій, які набувають рис корпоративності.

Першими корпоративними організаціями стали ремісничі цехи та купецькі гільдії [13, с. 23], а за їхнім зразком почали виникати освітні об'єднання – університетська корпорація.

Університети стали принципово новим явищем інтелектуального життя Західної Європи у період Високого Середньовіччя. І хоча термін «університет» з самих початків існував для позначення будь-якої корпорації у середньовічному міському соціумі, однак університетські корпорації мали особливий правовий статус. Це забезпечило те, що до кінця XIV століття термін «університет» вживали виключно до академічних корпорацій, особливо до об'єднань викладачів та студентів, що відділилися від монастирських та церковних шкіл, досягнувши певної автономії у своїй навчально-виховній діяльності.

І першою такою корпорацією став Болонський університет, який виникає наприкінці XI століття. Місцеві юристи намагалися документально виводити процес становлення болонської правової школи, яка стала основою для формування юридичного університету, від видання установчої грамоти імператором Феодосієм II, яка у 1257 році увійшла до збірки важливих офіційних документів університету [6, с. 743]. Однак виявилось, що ця грамота була достатньо невмілою фальсифікацією, явище якої було достатньо поширеним у Середньовіччі, тому послуговуватися її даними у вивченні процесу становлення Болонського університету недоречно.

Вплив католицької церкви на становлення Болонського університету визначається ще із його початків. Однак, відносини корпорації із Церквою були достатньо неоднозначними та мали різні прояви. Про це можна говорити, виходячи із ситуації, яка склалася на період кінця XI–XII століття у Італії, і у Болоньї зокрема.

Процес утвердження вивчення права у Болоньї був довготривалим та неоднозначним. Оскільки у італійських школах, які все ще зберігали залишки античної освіти, здійснювалося викладання «вільних мистецтв» (artes liberales), знаних як «trivium» (граматика, діалектика, риторика) та «quadrivium» (арифметика, геометрія, астрономія та музика), юридичні предмети викладалися разом із риторикою та вважалися окремим видом словесності [8, с. 724]. Суворов відмічає, що головним аспектом у відокремленні вивчення

права від риторики у Болоньї стали наукові пошуки та діяльність викладача на ім'я Ірнерій.

Про Ірнерія відомо, що він був вихідцем із Болоньї та вважався повноправним громадянином свого міста. Однак згадок про його народження, життя та смерть майже не залишилося [17, с. 51]. Історики припускають, що на початках своєї наукової та викладацької діяльності, Ірнерій займався викладанням таких предметів, як риторика та діалектика, зокрема остання надавала йому право цікавитися та займатися вивченням правознавства.

Суворов визначає для Ірнерія провідну роль у утвердженні вивчення права у загальних школах Болоньї, а потім і в університетській корпорації. Це було зумовлено тим, що сама традиція болонської школи не включала в себе заняття у правознавчій сфері, тому що окреме викладання цього предмету здійснювалося у школах Риму та Равенні (Італія), зокрема у останній функціонувала школа лангобардсько-римського права.

Поштовхом до зацікавленості Ірнерія у вивченні римського права було прохання маркграфині Матильди, яка була відома своєю пристрасною відданістю Папі Григорію VII та католицькій церкві в цілому [15, с. 24].

Традиційним було те, що у володіннях маркграфині Матильди в судах працювали випускники равенської юридичної школи. Це стало результатом того, що Матильда не бажала мати справу із юристами вихідцями із міста, яке стало центральним осередком розвитку релігійних течій, що суперечили загальній духовній догматиці католицької церкви та вступали у дискусії із самим Папою Римським Григорієм VII. Вирішальною крапкою у стосунках маркграфині та равенських юристів стало те, що у стінах цієї школи було видано памфлет проти Папи, а равенського архієпископа було проголошено анти папою з метою взведення останнього на папський престол. Для забезпечення виконання цієї мети німецький король Генріх IV у військовому поході на Рим спустошив володіння маркграфині Матильди [15, с. 27–29].

Після військових походів Генріха IV в Італію (1081–1084), перестала функціонувати правничка школа в Римі. Існує припущення, що дізнавшись про це, маркграфиня Матильда звернулася до викладача діалектики однієї із загальних болонських шкіл – Ірнерія, який уже мав досвід викладання цього предмету, а після перенесення юстиніанових книг із Равенни в Болонью, присвятив своє життя вивченню римського права [15, с. 33]. Великі володіння маркграфині забезпечували болонську школу бажаними навчатися, тому Ірнерій погодився на пропозицію.

За припущенням Ле Гоффа, після того, як Ірнерій прийняв від маркграфині Матильди запрошення на викладання римського права у середині 80-х років XI століття, цей період можна вважати якщо не початком існування університетської корпорації, то початком болонської юридичної школи та традиції вивчення права у Болоньї [11, с. 24]. Основним завданням цієї школи у вивченні права стало

точне дослідження юстиніанівських законників на противагу традиційному їх вивченню відповідно до догматики католицької церкви.

Для отримання юридичних знань, сформованих на основі оригінальних джерел, до Болоньї з'їжджалися бажанчі навчатися зі всіх західноєвропейських країн, особливою популярністю юридична школа користувалася у представників німецького народу.

Як і за часів Ірнерія, так і за його наступників, розвиток шкільної справи та навчально-виховного процесу відбувався за тими ж засадами, що і в будь-якому європейському середньовічному місті [3, с. 9]. Тобто це була виключно приватна діяльність підприємця-викладача, який мав ґрунтовні знання зі своєї спеціальності, чим і приваблював бажанчих навчатися, працював за чітко визначену винагороду, чим спонукав до педагогічної діяльності інших учителів – спеціалістів у різних сферах наукового знання.

Однак у Болоньї у таких випадках ще не існувало між тими, що навчають та тими, що навчаються корпоративного зв'язку. Існування правової школи було хитким, адже вона могла розпастися так само швидко, як і з'явилася. Через деякий час міський соціум Болоньї та інших італійських міст-республік визнали важливість існування на їхній території вищої профільної школи, яка однозначно забезпечувала їм політичний престиж, тому почали засновувати подібні школи, не обмежуючи та навпаки – стимулюючи намагання переманювати до себе учнів та вчителів шкіл інших сусідніх міст, пропонуючи їм більш вигідні умови працевлаштування.

Утвердженню сформованої традиції, що повне та ґрунтовне знайомство з римським правом можна отримати лише в Болоньї, сприяла політика Фрідріха I Барбаросси. Через постійні суперечки із Папою Римським у питаннях боротьби із ломбардськими містами, які прагнули отримати право на самоврядування, він у своїх намаганнях прагнув посилатися на існуючі юридичне право та юстиніанівське законодавство у його початковому та оригінальному варіанті. Тому йому довелося на законодавчому рівні піднести рівень болонської юридичної школи. Це було здійснено у 1158 році документом, який мав назву «Habita» та визначав права та привілеї вчителів юстиніанового права болонської школи, зокрема і тих, хто прибув із інших країн [2, с. 79]. Цим привілеєм формувалася особлива правова традиція для школярів, відповідно до якої здійснювати суд над ними могли лише їхні вчителі або місцевий єпископ, який обирався самими школярами. Подібна практика не відповідала загальному судовому праву, яким регламентував своє життя міський соціум середньовічної Європи.

Ще одним показником популярності болонської школи права було те, що навіть у Хартії імператора відзначалося про великий приплив бажанчих навчатися праву. Разом з цим вказувалося на можливість утисків учнів школи з боку представників міського соціуму, адже міські

репресалії продовжували діяти, а це означало, що якщо виходець із Парижу чи будь-якого іншого міста скоїть крадіжку або втече із Болоньї, не заплативши всі свої рахунки, то представники міського соціуму могли відплатити за це будь-якому іншому вихідцю із того самого місця, що і винуватець конфлікту [14, с. 82]. Тобто гості та переселенці із інших регіонів втрачали свій правовий захист на території іншого міста. І саме подібні обставини спонукали до утворення одного із найважливіших елементів університетської корпорації – формування малих об'єднань – «націй», які визначалися, у першу чергу, етнічним показником та формувалися у процесі принесення кожним членом цього союзу клятви у вірності один одному.

Виникнення університетської корпорації Болоньї пов'язують саме з цим документом, у якому йдеться про те, що імператор бере під свій особистий контроль та захист представників наукової сфери, які залишили рідні землі та відправилися до школи вивчати право. Це дарування Фрідріха I розцінювалося сучасниками, як акт подяки юристам болонської школи за надані імператору послуги у вирішенні земельних питань.

Однак про університетську корпорацію у Хартії Барбаросси ще не йдеться, визначалося лише те, що вивчення права у болонській школі ведеться на високому рівні. Тому можна зробити висновок, до часу видачі імператором привілеїв вчителям болонської школи, наукова діяльність Болоньї у сфері правознавства мала певний ступінь розвитку та користувалася серйозним авторитетом, оскільки імператор зацікавився послугами представників цієї юридичної школи.

На першу половину XIII століття припадає процес трансформації дрібних об'єднань – «націй» у два великих «universitates» – університетські корпорації ультрамонтанів та цитрамонтанів. Традиційно, італійці вважали ультрамонтанам всіх, хто був прийшлим з-за Альпійських гір, до цитрамонтанів відносилися ті, що прибули із різних регіонів та міст Італії, тобто їм не потрібно було перетинати Альпи, щоб опинитися в Болоньї [15, с. 37].

Обидва університети поділялися на нові союзи – «провінції» або «королівства», як вони самі себе називали. Наприклад, університет ультрамонтанів на 1265 рік складався з тринадцяти провінційних союзів (галли, пікардійці, бургунці, прийшли з Пуату, Тура та Леманса, нормандці, каталонці, угорці, коляки, німці, іспанці, провансальці, англійці та гасконці). До складу цитрамонтанського університету входило до вісімнадцяти «королівств». Взаємодія цих двох університетів стала основою для розвитку єдиної університетської корпорації [15, с. 37].

Цікавим було те, що студенти, які походили із місцевого міського соціуму, не могли користуватися привілеями, які були даровані імператором Фрідріхом I, оскільки на них поширювалося міської громада, і тому у міському середовищі не потребували імператорського захисту. Але, окрім цього, статус місцевих студентів у рамках

навчально-виховного процесу та традицій університетської корпорації, нічим не різнився від статусу студентів із інших регіонів.

Традиція запрошувати викладачів до університетської корпорації також виникла унаслідок появи імператорських привілеїв, адже вони були даровані для забезпечення прав тих, хто подорожує світом задля здобуття наукових знань, які могли здобувати не лише учні, а й викладачі із інших міст та країн. Однак, ці привілеї поширювалися на учасників університетської корпорації до того часу, доки вони не отримали громадянство того чи іншого міста. Але і у цьому міська громада Болоньї просунулася. Зацікавлені у окремих викладацьких кадрах місцеві студенти зверталися до міського самоврядування з проханням надати окремим викладачам громадянство міста для спокійної праці того у конкретному університеті. За таких обставин викладач ставав незалежним від «націй» та суду університетської корпорації, тому це стало поштовхом до появи різниці у статусах викладача та студента всередині університету.

Однак, це не заважало Болонському університету постати у вигляді корпорації на основі об'єднання «націй» студентів у єдину університетську структуру, де головна управлінська роль належала самим студентам, котрі намагалися відстоювати свої права структурі міського соціуму з умовами дії міських законів та традицій.

Тому закономірним явищем стало те, що католицька церква намагалася втрутитися в автономію університетської корпорації. Така спроба була здійснена у 1176 році, коли до Болоньї прибув папський легат, до якого начебто масово зверталися студенти зі скаргами на заворушення та насильство з боку міських жителів у процесі поселення у міських будинках тих, хто великим потоком прибув у Болонью з бажанням навчатися. За деякими даними, число бажуючих навчатися сягало десяти тисяч і більше.

Легат погрожував за подібні сутички та конфлікти арати міських жителів відлученням від церкви, однак, через декілька років, знову повернувшись до міста, він спостерігав подібну ситуацію [15, с. 40]. Оскільки, дуже часто ставалося, що студенти зазнавали незручностей не лише через своєрідне ставлення до них з боку представників міського соціуму, а й через напружені стосунки у своїх колах. Тому студентство болонського університету не сприймало підтримки з боку папського легата і католицької церкви в цілому.

Однак католицькій церкві вдалося поширити свою монополію на освіту і у Болонському університеті, але на певних компромісних умовах. Контроль папської курії над Болонським університетом здійснювався, починаючи з 1219 року, коли Папа Гонорій III видав декрет [1, с. 35], відповідно до якого університет вважається сферою впливу болонського кафедрального капітула.

Таке зазіхання на незалежність пояснювалося тим, що університетська корпорація не мала чіткої регламентації функціонування у питаннях процедури складання випускних іспитів, після

яких студент отримував вчену ступінь та право викладання в університеті. Представники католицької церкви стверджували, що через недосконалу систему видачі магістерських звань, до викладання допускаються невідповідно люди, наслідком чого стало нанесення шкоди репутації як університету в цілому, так і викладачам, які у ньому працюють. Тому, для того, щоб зберегти авторитет університету, Папа Римський наказав, щоб ліцензію – дозвіл на викладання мав право видавати лише болонський архідиякон. Такі положення викликали супротив студентства, тому було досягнуто компромісу, що такий варіант можливий лише за умови, що рішення архідиякона буде ґрунтуватися на результатах іспиту, який буде складатися у присутності всього викладацького складу університету, та його згодою.

В університетській корпорації серед наукового викладацького складу та студентського контингенту переважали юристи, однак поряд із правом, в університеті вивчалися інші науки – був молодший факультет мистецтв та факультет медицини. Вони перебували у певній залежності від викладачів та студентів юридичного факультету, їхні відносини характеризувалися певною нерівністю правових статусів в середині корпорації.

Така нерівність виявлялася у тому, що ректором університету на загальних зборах могло бути обрано лише представника юридичного факультету. Тому у процесі розвитку університету постало питання про відділення факультетів медицини та мистецтв від загальної корпорації та утворення власної. Але представники юридичного факультету звернулися до міської громади із проханням перешкодити утворенню нового університету у Болоньї. Наслідком цього стала видана у 1295 році заборона створення окремого університету в місті та на території його округ [1, с. 37].

Питання розмежування наукової діяльності факультетів університетської корпорації Болоньї було вирішено уже у 1316 році, коли було досягнуто домовленостей між факультетами та визначено загальне право обрання ректора всієї корпорації.

Ще одним актом втручання католицької церкви у діяльність болонської університетської корпорації стало те, що у другій половині XIV століття указом Папи Інокентія VI до структури універсуму було включено теологічний факультет [5, с. 47], який було створено за паризьким зразком, тобто влада на факультеті зосереджувалася в руках магістрів, які залежали від представників духовництва католицької церкви.

Після того, як у XIV столітті до структури університету було включено теологічний факультет, право видачі ліцензій на цьому факультеті було зосереджено у руках болонського єпископа. Встановлений у Болонському університеті порядок видачі ліцензій був схожим з подібним явищем у Паризькому університеті, де канцлер, як один із членів кафедрального капітула, мав право розпоряджатися видачею ліцензій.

Однак подібний стан речей не задовольняв студентів університетської корпорації, оскільки це

було певним порушенням академічної автономії закладу. Тому було досягнуто певного компромісу у відносинах із католицькою церквою. Він полягав у тому, що духовництво могло здійснювати свій вплив на теологічний факультет та його самоврядування, регламентувати окремі процедури всередині самого університету, які стосувалися процедури складання іспитів, але втручатися у внутрішні зв'язки університетської корпорації та обмежувати студентське самоврядування з боку католицької церкви було неможливим.

Отже, Болонський університет пройшов складний процес свого формування та становлення у статусі вищого навчального закладу. Незважаючи на численні протиріччя, що виникали між міськими жителями і представниками університетських корпорацій, внутрішні протиріччя універсуму, вони стали невід'ємною частиною повноцінного функціонування міського соціуму та міста в цілому, забезпечуючи йому авторитет та стимулюючи економічний розвиток. Характерним було те, що структурні частини Болонського університету прагнули до незалежності від початку свого існування. Тому намагання католицької церкви поширювати монопольний вплив на цю університетську корпорацію зазнавали невдач, оскільки у вирішенні багатьох питань, що стосувалися університетського життя у структурі міського соціуму студентство домагалось компромісних варіантів вирішення цих питань. І можна говорити про те, що студенти та викладачі болонського університету використовували представників католицької церкви та їхній вплив лише у якості арбітражу у окремих питаннях навчально-виховної діяльності. Однак, на сам процес навчання католицька церква впливу не мала, задовольняючись функціонуванням при університеті теологічного факультету.

Список використаних джерел

1. 'Charters of Foundation and Early Documents of the Universities of the Coimbra Group', 2005. Ed.s: Jos. M. M. Hermans & Marc Nelissen Leuven University Press, p.56.
2. Daly, L.J., 1961. 'The Medieval University', 1200–1400, N.–Y., p.241.
3. Geuna, A., 1996. 'European universities: An interpretive history', Limburg, p.56.
4. Peters, T., 'Science and Religion. In Jones, Lindsay. Encyclopedia of Religion', Detroit, MI: MacMillan Reference, p.8182.
5. Rudy, W., 1984. 'The Universities of Europe, 1100–1914' Rutherford [N.J.]: Fairleigh Dickinson University Press; London; Cranbury, N.J.: Associated University Presses, p.181.
6. Вормс, АЭ., 1915. 'Болонский университет и римское право в средние века', Книга для чтения по истории средних веков, составленная кружком преподавателей, под ред. П. Г. Виноградова, 5–е изд., М., Вып.2, с.738–762.
7. Гуревич, АЯ., 1990. 'Средневековый мир: культура безмолвствующего большинства', М.: Искусство, 395 с.
8. Ивановский, В., 1915. 'Народное образование и университеты в средние века', Книга для чтения по истории средних веков, составленная кружком преподавателей, под ред. П. Г. Виноградова, 5–е изд., М., Вып.2, с.710–738.
9. Игнатович, В., 1846. 'Болонский университет в средние века', СПб., 421 с.
10. Квастель, С., 1941. 'Болонский университет в средние века', Средневековье в эпизодах и лицах: научно-популярный

сборник, составленный студентами Исторического факультета Московского ордена Ленина Государственного Университета имени М. В. Ломоносова, ред. В. В. Стоклицкая–Терешкович, М.: *Изд-во Московского университета*, с.106–111.

11. Ле Гофф, Ж., 2003. 'Интеллектуалы в Средние века', Перевод с французского А. М. Руткевича, 2–е изд., СПб.: *Изд-во С.–Петербург. ун-та*, 160 с.

12. Самардак, ММ., Кобилінська, ММ., 2003. 'Університети як фактор інститування західноєвропейської науки', *Вісник ЖДУ ім. Івана Франка*, Вип.11, с.3–7.

13. Сванидзе, АА., 1999. 'Средневековые города Западной Европы: некоторые общие проблемы', *Город в средневековой цивилизации Западной Европы*, Отв. ред. А. А. Сванидзе. Т.1. Феномен средневекового урбанизма, М.: *Наука*, с.9–41.

14. Сванидзе, А.А., 2000. 'Стратегия удержания власти: к вопросу о «демократии» в средневековом городе XV века', *Город в средневековой цивилизации Западной Европы*, Отв. ред. А. А. Сванидзе. Т.3. Человек внутри. Городских стен. Формы общественных связей, М.: *Наука*, с.80–86.

15. Суворов, НС., 1898. 'Средневековые университеты', М.: *Типо-лит. т-ва И. Н. Кушнерев и Ко*, 254 с.

16. Уваров, ПЮ., 1999. 'Интеллектуалы и интеллектуальный труд в средневековом городе', *Город в средневековой цивилизации Западной Европы*. Т.2. Жизнь города и деятельность горожан, М.: *Наука*, с.221–263.

17. Франциск Ассизский, 1995. 'Святой Т.1: Сочинения', М.: *Издательство Францисканцев*, 288 с.

tsivilizatsii Zapadnoy Evropyi, Отв. ред. А. А. Сванидзе. Т.1. Fenomen srednevekovogo urbanizma, М.: *Nauka*, s.9–41.

14. Svanidze, AA., 2000. 'Strategiya uderzhaniya vlasti: k voprosu o «demokratii» v srednevekovom gorode XV veka (The strategy of retaining power: the question of «democracy» in the medieval city of the XV century)', *Gorod v srednevekovoy tsivilizatsii Zapadnoy Evropyi*, Отв. ред. А. А. Сванидзе. Т.3. Chelovek vnutr. Gorodskih sten. Formy obschestvennykh svyazey, М.: *Nauka*, s.80–86.

15. Suvorov, NS., 1898. 'Srednevekovyie universitety (The Medieval University)', М.: *Типо-лит. т-ва И. Н. Кушнерев и Ко*, 254 s.

16. Uvarov, P.Yu., 1999. 'Intellektualy i intellektualnyy trud v srednevekovom gorode (Intellectuals and intellectual work in a medieval city)', *Gorod v srednevekovoy tsivilizatsii Zapadnoy Evropyi*. Т.2. Zhizn goroda i deyatelnost gorozhan, М.: *Nauka*, s.221–263.

17. Frantsisk Assizskiy, 1995. 'Svyatoy T.1: Sochineniya (Saint T.1: Works)', М.: *Izdatelstvo Frantsiskantsev*, 288 s.

* * *

References

1. 'Charters of Foundation and Early Documents of the Universities of the Coimbra Group', 2005. Ed.s: Jos. M. M. Hermans & Marc Nelissen Leuven University Press, p.56.

2. Daly, L.J., 1961. 'The Medieval University', 1200–1400, N.–Y., p.241.

3. Geuna, A., 1996. 'European universities: An interpretive history', Limburg, p.56.

4. Peters, T., 'Science and Religion. In Jones, Lindsay. Encyclopedia of Religion', Detroit, MI: *MacMillan Reference*, p.8182.

5. Rudy, W., 1984. 'The Universities of Europe, 1100–1914' Rutherford [N.J.]: *Fairleigh Dickinson University Press*; London; Cranbury, N.J.: *Associated University Presses*, p.181.

6. Vorms, AE., 1915. 'Bolonskiy universitet i rimskoe pravo v srednie veka (The University of Bologna and Roman Law in the Middle Ages)', *Kniga dlya chteniya po istorii srednih vekov, sostavlenaya kruzhkom prepodavateley*, pod red. P. G. Vinogradova, 5–е изд., М., Vyp.2, s.738–762.

7. Gurevich, AYa., 1990. 'Srednevekovyy mir: kultura bezmolstvuyushego bolshinstva (The medieval world: the culture of the silent majority)', М.: *Iskusstvo*, 395 s.

8. Ivanovskiy, V., 1915. 'Narodnoe obrazovanie i universitety v srednie veka (Public education and universities in the Middle Ages)', *Kniga dlya chteniya po istorii srednih vekov, sostavlenaya kruzhkom prepodavateley*, pod red. P. G. Vinogradova, 5–е изд., М., Vyp.2, s.710–738.

9. Ignatovich V., 1846. 'Bolonskiy universitet v srednie veka (University of Bologna in the Middle Ages)', SPb., 421 s.

10. Kvastel, S., 1941. 'Bolonskiy universitet v srednie veka (University of Bologna in the Middle Ages)', *Srednevekove v epizodah i litsah: nauchno-populyarnyy sbornik, sostavlenyy studentami Istoricheskogo fakulteta Moskovskogo ordena Lenina Gosudarstvennogo Universiteta imeni M. V. Lomonosova*, ред. V. V. Stoklitskaya–Tereshkovich, М.: *Izd-vo Moskovskogo universiteta*, s.106–111.

11. Le Goff, Zh., 2003. 'Intellektualy v Srednie veka (Intellectuals in the Middle Ages)', Перевод с франсузского А. М. Руткевича, 2–е изд., СПб.: *Izd-vo S.–Peterb. un-та*, 160 с.

12. Samarдак, ММ., Кобилінська, ММ., 2003. 'Університети як фактор інститування західноєвропейської науки (Universities as a factor in the institution of Western European science)', *Vіsник ЖДУ ім. Івана Франка*, Вип.11, с.3–7.

13. Svanidze, AA., 1999. 'Srednevekovyie goroda Zapadnoy Evropyi: nekotorye obschie problemy (Medieval cities of Western Europe: some common problems)', *Gorod v srednevekovoy*